

Σημαντικοί εκπρόσωποι της ιστορίας και θεολογίας της Λατρείας
κατά τον 20ό αι.

του π. Βασίλειου Ι. Καλλιακμάνη
Καθηγητή Τμήματος Θεολογίας Α.Π.Θ.

Το θέμα που καλούμαι να αναπτύξω, είναι εκ των πραγμάτων ευρύτατο, αφού περιλαμβάνει έναν αιώνα, κατά τον οποίο υπήρξε έντονη αναζήτηση και επιστημονική έρευνα, έγιναν εκδόσεις λειτουργικών κειμένων και βιβλίων, θεολογικές συζητήσεις και ζυμώσεις, συνέδρια και ημερίδες, με κέντρο τη θεία λατρεία. Και ο τομέας αυτός δεν ενδιαφέρει μόνο κληρικούς και θεολόγους, αλλά και ιστορικούς, βυζαντινολόγους, αρχαιολόγους, μουσικολόγους, αρχιτέκτονες, αγιογράφους, φιλολόγους, κοινωνιολόγους, ανθρώπους της τέχνης, θρησκευιολόγους, λογοτέχνες κ.ά. Από το 1921 που κυκλοφόρησε το βιβλίο ενός ικανού, λογίου και σοφού κληρικού του Πρωτοπρεσβυτέρου Κων. Καλλινίκου, με τίτλο, *Ο χριστιανικός ναός και τα τελούμενα εν αυτώ* στην Αλεξάνδρεια, μέχρι την έκδοση του ογκώδους τόμου του άριστου γνώστη της λατρείας Μακαριστού Αρχιεπισκόπου Χριστοδούλου που περιέχει *Λειτουργικές Εγκυκλίους*¹ τριών και πλέον δεκαετιών, παρήλθαν ογδόντα περίπου χρόνια.

Το μεσοδιάστημα σημάδεψαν με το πέρασμά τους πολλά σπουδαία πρόσωπα, που με τα συγγράμματά τους συνέβαλαν στην ανάδειξη και βαθειά γνώση της λατρευτικής ζωής. Παράλληλα, οι εθνικές περιπέτειες, οι έντονες κοινωνικές και πολιτικές ανακατατάξεις, ο πολιτιστικός διχασμός -που αιωρούνταν ανάμεσα στα σύμβολα της Αγία Σοφίας

¹ Χριστοδούλου, Αρχιεπ. Αθηνών και πάσης Ελλάδος του από Δημητριάδος, *Έργα*, τόμ. Β', Αθήνα 2010.

αφενός και του Παρθενώνα αφετέρου- αλλά και η συνακόλουθη κρίση ταυτότητας του νέου ελληνισμού, δεν άφησαν ανεπηρέαστα και τα πράγματα της λατρείας. Οπότε, είναι αδύνατο να γίνει πλήρης καταγραφή και παρουσίαση όλων όσων σηματοδότησαν την εποχή αυτή. Το εγχείρημα αυτό θα απαιτούσε ειδική μελέτη εκατοντάδων σελίδων. Εκ των πραγμάτων θα αναφερθούμε μόνο σε ορισμένα σημαίνοντα πρόσωπα, κάποια συνέδρια και κάποιες εκπεφρασμένες τάσεις δίδοντας ακροθιγώς δείγματα της συμβολής τους. Από την εισήγησή μας παραλείπονται σύγχρονοι αξιόλογοι επιστήμονες που ερευνούν θέματα της θείας λατρείας και διδάσκουν τη Λειτουργική, τη θεολογία της Λατρείας και την Ομιλητική στις Θεολογικές Σχολές.

1. Στο μνημονευθέν σύγγραμμα, που μάλλον αποτελεί κλασσική πηγή για πολλούς επιστημονικούς κλάδους και πραγματικό σταθμό της Λειτουργικής, ο Κ. Καλλίνικος προαναγγέλοντας τη μέθοδο προσέγγισης των θεμάτων του, η οποία έχει γενικότερη ισχύ και διαστέλλοντας την ουράνια από τη γήινη λατρεία γράφει: «Αλλ' όσον αφορά εις την παρούσαν όψιν των γήινων, τα υλικά θα συμβαδίζουν αναποσπástως με τα πνευματικά. Καθώς περιβάλλεται με φύλλα το δένδρον, καθώς φυλάττονται εντός βαλαντίου τα χρήματα, καθώς σκεπάζεται με δέρμα το σώμα, καθώς φέρεται εις φλοιόν ο πυρήν, καθώς απαιτεί θήκην το ξίφος, καθώς λάμπει εντός λυχνίας το φως, κατά τον αυτόν τρόπον χρεωστεί να κλίνη τα γόνατα εντός χειροποιήτου ναού ο αχειροποίητος ναός της ψυχής, ίνα δοξασθή ο Θεός, κατά τον απόστολον, και εν τω σώματι ημών και εν τω πνεύματι ημών, άτινα εστι του Θεού. Εις ημάς εναπόκειται να μη σφαγιάσωμεν το πνεύμα εις την ύλην και να μη υπερτιμήσωμεν ειδωλολατρικώς ως αιώνιον σταθμόν το παροδικόν μας όχημα»².

² Κ. Καλλινίκου Πρωτ., *Ο χριστιανικός ναός και τα τελούμενα εν αυτώ*, εκδ. Γρηγόρη, Αθήνα ⁴1979, σ. 4.

Επομένως δε χρειάζεται καμιά «ειδωλολατρική υπερτίμηση» του παροδικού οχήματος και των επιβατών του, αφού τώρα «βλέπομεν δι' εσόπτρου εν αινίγματι, τότε δε πρόσωπον προς πρόσωπον»³. Πάντως πολλοί λησμονούν τον αιώνιο σταθμό, απολυτοποιώντας τους επίγειους σταθμούς. Αλλά η Εκκλησία θα πορεύεται πάντοτε μέσα από κινδύνους, δεινά και περιπέτειες αγιάζοντας και τέμνοντας τα πράγματα του κόσμου, παρά τις μικρότητες και την ανωριμότητα των τέκνων της.

2. Μετά τον Κ. Καλλίνικο, ο Μητροπολίτης Καισαρείας Αμβρόσιος Σταυριανός μελετώντας χειρόγραφα δημοσίευσε από το 1921 έως το 1924 τις μελέτες: «*Αι αρχαιόταται και αι σύγχρονοι λειτουργίαι*», τόμ. 2 (1921-1922), «*Η ιερολογία του γάμου από τα τέλη του Θ' μέχρι του τέλους του ΙΣΤ' αιώνας*» (1923) και «*Μελέτη επί των ιερών ακολουθιών του λυχνικού και του όρθρου και ιδία των εν ταις δυσί ταύταις ακολουθίαις ευχών*» (1924)⁴. Παράλληλα έγραψε και άλλα λειτουργικά έργα, τα οποία παραμένουν ανέκδοτα: *Αρχιερατικά και ιερατικά λειτουργίαι, Τυπικόν της Μεγάλης Εκκλησίας και Το πρωτόκολλον της Πατριαρχικής αυλής*⁵. Η πρώτη από τις παραπάνω μελέτες έχει ιδιαίτερο ενδιαφέρον αφού περιλαμβάνει τις σύγχρονες λειτουργίες των Αρμενίων και Κοπτών καθώς και τα κείμενα της Ρωμαϊκής και Αγγλικανικής λειτουργίας.

3. Σημαντικότατο σταθμό για τα λειτουργικά θέματα αποτελεί η παρουσία του καθηγητή Παναγιώτη Τρεμπέλα (1886-1977), ο οποίος «άνοιξε το δρόμο στην επιστημονική μελέτη του πλούτου των παλαιών λειτουργικών κωδίκων και εξήρε τη θέση των λαϊκών μέσα στην Ορθόδοξη Εκκλησία»⁶ και το 1932 ορίσθηκε μέλος της Επιτροπής του Οικουμενικού Πατριαρχείου για τη διόρθωση και επιμελέστερη έκδοση των

³ Α' Κορ. 13,12.

⁴ Ι. Φουντούλη, *Λειτουργικά θέματα*, Ζ, 31-35, Θεσσαλονίκη 1986, σ. 15

⁵ Ι. Φουντούλη, «Προλογικόν Σημείωμα», στον Αμβρόσιου (Σταυριανού) Σχολάζοντος Μητροπολίτου Καισαρείας, *Αι αρχαιόταται και αι σύγχρονοι λειτουργίαι*, έκδ. Πατριαρχικόν Ίδρυμα Πατερικών Μελετών, έκδ. β', επιμ. Αρχιμ. Νικοδήμου Σκρέττα, Θεσσαλονίκη 2001, σ. 10-11.

⁶ Ευαγγέλου Θεοδώρου, «Επικήδειος Λόγος», στον αφιερωματικό τόμο *Παναγιώτης Τρεμπέλας, Λέων της Ορθοδοξίας*, εκδ. «Ο Σωτήρ», Αθήνα 2010, σ. 21.

λειτουργικών βιβλίων με επικεφαλής το Μητροπολίτη Τραπεζούντος Χρυσανθο. Η επιτροπή αυτή λόγω των δυσμενών εθνικοπολιτικών συνθηκών δε λειτούργησε. Ο Π. Τρεμπέλας όμως κυκλοφόρησε το έργο: *Οι τρεις λειτουργίαι κατά τους εν Αθήναις κώδικας*, Αθήνα 1935. Το έργο αυτό στάλθηκε από το Οικουμενικό Πατριαρχείο σε όλες τις Ορθόδοξες Εκκλησίες με σχετικό σημείωμα ερωτημάτων, προκειμένου να υπάρξει Πανορθόδοξη συμφωνία για το οριστικό κείμενο «των λειτουργικών δέλτων»⁷. Παρότι η πληρότητα της μελέτης αυτής αμφισβητήθηκε από τον Λαυριώτη Ευλόγιο Κουρίλα⁸, διότι δεν έλαβε υπόψη και Αγιορείτικα χειρόγραφα περιοριζόμενη μόνο σε εκείνα της Εθνικής Βιβλιοθήκης Αθηνών, η συμβολή της υπήρξε μεγάλη⁹.

Ο Π. Τρεμπέλας διδάσκοντας για είκοσι περίπου χρόνια το μάθημα της Λειτουργικής στη Θεολογική Σχολή του Πανεπιστημίου Αθηνών, δημοσίευσε πλήθος λειτουργικών συγγραμμάτων. Άλλα από αυτά είχαν αυστηρά επιστημονικό χαρακτήρα, παρουσιάζοντας την εξέλιξη των λειτουργικών τύπων Ανατολής και Δύσης, ενώ άλλα ήταν πιο εκλαϊκευμένα και αναφέρονταν σε πιο πρακτικά θέματα: Από το 1924 που κυκλοφόρησε η μελέτη με τίτλο, *Η τελεσιουργία της θείας Ευχαριστίας κατά τους δύο πρώτους αιώνες*, μέχρι το 1970 δημοσίευσε είκοσι περίπου εργασίες αμιγώς λειτουργικού ενδιαφέροντος, και άλλες περίπου είκοσι που αναφέρονταν στην Ομιλητική, Κατηχητική και το Κανονικό δίκαιο. Ας μνημονευθούν ορισμένες: *Μικρόν Ευχολόγιον*, τόμ. 2, Αθήνα 1950 και

⁷ Βλ. *Ορθοδοξία*, τόμ. Γ', Κωνσταντινούπολις 1935, σ.352-355.

⁸ «Δυστυχώς ο κ. Τρεμπέλας έργω τοιούτω σπουδαίω επιχειρήσας περιορίσθη μόνον εις τους κώδικας της Εθν. Βιβλιοθήκης των Αθηνών και έλαβε τον κόπον να εξετάση, ως λέγει, περί τους 80 κώδικας. Αλλ' εκ τούτων ελάχιστοι έχουσιν παλαιογραφικήν αξίαν, οι δε λοιποί είναι νεώτατοι... Εάν ολίγον εκοπίαζεν και μετέβαινεν εις Άθω θα εύρισκεν εις την Λαύραν π.χ. εκτός πολυαρίθμων κωδίκων από του Θ' αιώνος και εξής χρονολογουμένων και 5 δεκάδας ειληταρίων (Γ'-ΙΕ' αιώνος). «Αι προς αναθεώρησιν των εκκλησιαστικών βιβλίων γενόμεναι απόπειραι εν τη Ορθοδόξω Ανατολική Εκκλησία», *Νέα Σιών*, έτος ΛΓ', 1941, τόμος ΛΣΤ', σ. 39. Ο Ευλόγιος Κουρίλας (Επίσκοπος Κορυτσάς) σε πολλές συνέχειες δημοσίευε άρθρα στο περιοδικό *Νέα Σιών* με τον παραπάνω τίτλο από το 1935-1941. Οι δημοσιεύσεις αυτές έχουν μεγάλο ενδιαφέρον για τη λειτουργική επιστήμη, αλλά είναι αδύνατον να ερευνηθούν στην παρούσα συνάφεια.

⁹ Βλ. Πρωτ. Κ. Ν. Παπαδοπούλου, «Ο Παναγιώτης Τρεμπέλας ως Λειτουργιολόγος. Η συμβολή του στη μελέτη της ελληνικής υμνογραφίας», *Παναγιώτης Τρεμπέλας, Λέων της Ορθοδοξίας*, σ. 234.

1955. Για το έργο αυτό βραβεύτηκε από την Ακαδημία Αθηνών. *Αρχαί και χαρακτήρ της χριστιανικής λατρείας*, Αθήνα 1962, *Λειτουργικοί τύποι Αιγύπτου και Ανατολής*, Αθήνα 1961, *Λειτουργικοί τύποι της Δύσεως και Διαμαρτυρομένων Agenda*, Αθήνα 1966. Κι ακόμη: *Η εις επήκοον του λαού ανάγνωσις της ευχής της Αναφοράς της θείας λειτουργίας*, *Η γυνή εν τη ψαλμωδία*, *Η θεία ευχαριστία κατά την συνάρθρωσιν αυτής προς τα άλλα μυστήρια και τας μυστηριοειδείς τελετάς*, *Το ζήτημα της γονυκλισίας*, *Η Ρωμαϊκή λειτουργική κίνησις και η πράξις της Ανατολής* κ.ά.¹⁰ Στην τελευταία μελέτη αποδεικνύει ότι η Ορθόδοξη Εκκλησία διατήρησε πιστότερα και γνησιότερα τα γνωρίσματα της αρχαίας χριστιανικής λατρείας. Γι' αυτό και οι νεώτερες μεταρρυθμιστικές κινήσεις των ρωμαιοκαθολικών δέχθηκαν άμεση επίδραση από τη σύγχρονη λειτουργική πράξη της Ανατολής.¹¹ Κι όχι το αντίθετο, όπως νομίζουν ορισμένοι στην Ελλάδα.

Το γεγονός ότι υπήρξε μέλος δύο Χριστιανικών Αδελφοτήτων, της «Ζωής» αρχικά και του «Σωτήρος» στη συνέχεια, του παρείχε την ευχέρεια να μεταδώσει στα μέλη τους το ενδιαφέρον για αναγέννηση της λειτουργικής ζωής. Έτσι στο όλο ιεραποστολικό πρόγραμμα εντάχθηκαν και οι προσπάθειες για συστηματικότερη μύηση του λαού του Θεού στη θεία λατρεία με το κήρυγμα, την κατήχηση, τη συχνή μετοχή στη θεία Ευχαριστία, την συμψαλμωδία του λαού κ.ά. Από την άλλη, οι πρωτοβουλίες αυτές ενεπλάκησαν στο αμφιλεγόμενο θέμα των χριστιανικών κινήσεων και προκάλεσαν αντιδράσεις και αντιδικίες. «Ο καιρός θα θεραπεύσει τα πρόσκαιρα πάθη μας»¹², έγραφε πολύ σοφά πριν μερικά χρόνια με αφορμή τα παραπάνω ο μακαριστός καθηγητής και μαθητής

¹⁰ Ι. Φουντούλη, *Λειτουργικά θέματα*, Ζ, 31-35, Θεσσαλονίκη 1986, σ. 16 όπου περισσότερα. Εμ. Κωνσταντινίδη, «Παναγιώτης Τρεμπέλας», *ΘΗΕ*, τόμ. 11b, σ.846.

¹¹ Π. Τρεμπέλα, *Η Ρωμαϊκή λειτουργική κίνησις και η πράξις της Ανατολής*, Αθήναι 1949, σ. 6, 50.

¹² Ι. Φουντούλη, *ό.π.*, σ.17.

του Τρεμπέλα, Ιωάννης Φουντούλης. Και όντως τα πράγματα είναι διαφορετικά σήμερα.

4. Μια εξίσου σπουδαία προσωπικότητα που ασχολήθηκε με τα λειτουργικά θέματα όχι από την έδρα του πανεπιστημιακού, παρότι είχε όλες τις προϋποθέσεις όπως μαρτυρούσε ο τότε Αρχιεπίσκοπος Αθηνών Σπυρίδων στην χειροτονία του σε επίσκοπο,¹³ όσο από το βήμα του λειτουργού ήταν ο μακαριστός Μητροπολίτης Σερβίων και Κοζάνης Διονύσιος Ψαριανός (1912-1997). Οι περισσότεροι ίσως έχουν ακούσει ή έχουν διαβάσει την Εισήγηση¹⁴ - Υπόμνημα περί της θείας λατρείας, ήτοι περί των αναγκαίων μεταρρυθμίσεων εν ταις ιεραίς ακολουθίαις και τη θεία λειτουργία, που εκφώνησε το 1985 ενώπιον της Ιεραρχίας της Εκκλησίας της Ελλάδος και με βάση αυτή είτε τον επικρίνουν είτε τον αποδέχονται με ενθουσιασμό. Όμως, ο Κοζάνης Διονύσιος έχει συντάξει πλήθος μελετών που αναφέρονται στη λατρεία, το κήρυγμα, την ποιμαντική, την εκκλησιολογία, την ενορία, το ναό, τα μυστήρια, τη μουσική, τις λειτουργικές τέχνες κ.ά. Βάση της θεολογικής του παραγωγής ήταν η αρχαία ελληνική σοφία, η Αγία Γραφή και οι Πατέρες της Εκκλησίας. Αλλά τους Πατέρες τους έβλεπε ως οδηγούς, «όχι για να πιαστούμε από αυτούς και να πάμε πίσω», όπως έλεγε, «αλλά για να πάρουμε γραμμή από αυτούς και να πάμε μπροστά»¹⁵. Από τα συγγράμματά του αναφέρω δειγματοληπτικά : *Θεία Λειτουργία*, Απ. Διακονία, Αθήνα 31990, *Εξαπλά*, εκδ. Τέρτιος, Κατερίνη 1989, *Ποιμαντικά κείμενα*, Απ. Διακονία, Αθήνα 2001, *Οικοδομή, Δημοσιογραφικά κ.α*¹⁶. Αξιόλογο είναι επίσης το έργο του: *183 εκκλησιαστικοί ύμνοι εις Βυζαντινήν και Ευρωπαϊκὴν παρασημαντικὴν*,

¹³ Μητρ. Καρπενησίου Νικολάου, «Επίσκοπος Διονύσιος Ψαριανός (κατά κόσμον Νικόλαος) Μητροπολίτης Σερβίων και Κοζάνης», ανάτ. Α' τόμ. *Οικοδομή και Μαρτυρία*, Κοζάνη 1991, σ. 11.

¹⁴ Δημοσιεύτηκε με τίτλο, «Μετά αιδούς και ευλαβείας», στον Β' τόμ. *Αναφορά εις μνήμην Μητροπολίτου Σάρδεων Μαζίμου 1914-1968*, Γενεύη 1989, σ.147-164.

¹⁵ *Οικοδομή και παράκλησις, Κυριακόν Εγκύκλιον απ' Εκκλησίας Κήρυγμα (1969-1973)*, έκδ. Ι. Μητρ. Κοζάνης, σ.392

¹⁶ Βλ. περισσότερα Κυριακής Χαζηθαναστάση, *Έργο και διδασκαλία του Μακαριστού Επισκόπου Κοζάνης Διονυσίου Ψαριανού, Ποιμαντική, Λειτουργική και Ομιλητική προσέγγιση*, Θεσσαλονίκη 2008.

που εκδόθηκε με τη φροντίδα του Ιδρύματος Βυζαντινής Μουσικολογίας, το οποίο συστήθηκε το 1970 ύστερα από εισήγησή του στην Ιερά Σύνοδο.

Ο Κοζάνης Διονύσιος έδινε προτεραιότητα στο αγιαστικό και λειτουργικό έργο της Εκκλησίας καθώς και στη διακονία του λόγου και δευτερευόντως στο κοινωνικό έργο. Αναφέρω ένα χαρακτηριστικό απόσπασμα: «Η γλώσσα η δική μας είναι της Αγίας Γραφής και της θείας Λειτουργίας. Ο κόσμος όλος, η ζωή των ανθρώπων, όλα είναι δεμένα μέσα στις νοητικές σχηματοποιήσεις, που μας πεθαίνουν. Και είναι αλήθεια πως μέσα σ' αυτό, τον κόσμο των νεκρών ζούμε κι εμείς οι ποιμένες του λαού και θαρρούμε πως είμαστε περισσότερο μέσα στη ζωή και την αλήθεια, όσο περισσότερο αχρηστεύουμε τα πνευματικά μας αισθητήρια. Πολλές φορές πια το ακούμε από όλους, ότι πρέπει να συγχρονιστούμε και να γίνουμε πρακτικότεροι, να κατεβούμε και να καταπιαστούμε με τα προβλήματα των ανθρώπων... Κάποιος επίσκοπος σε μια Σύνοδο τόλμησε και είπε, τάχα ερμηνεύοντας το Ευαγγέλιο με σύγχρονο πνεύμα: "Ο λαός θέλει ψωμί, δεν θέλει ευλογίες". Και κάποιος άλλος δεν κρατήθηκε και του είπε σε επήκοο: " Μπορούσες, κι αν θέλεις, προφταίνεις ακόμα να γίνης ψωμάς!" ... Πρέπει λοιπόν να αγαπήσουμε το έργο μας, πρέπει να αγαπήσουμε το πετραχήλι μας».¹⁷

5. Μια σημαίνουσα προσωπικότητα, που προσέφερε και εξακολουθεί να προσφέρει εξαιρετικές υπηρεσίες στα θεολογικά γράμματα, είναι ο Ομότιμος Καθηγητής Ευάγγελος Θεοδώρου. Αρχικά διακρίθηκε στην έδρα Λειτουργικής και Κατηχητικής της Θεολογικής Σχολής του Αριστοτελείου Πανεπιστημίου Θεσσαλονίκης. Στη συνέχεια δίδαξε Λειτουργική, Ομιλητική και Κατηχητική στη Θεολογική Σχολή Αθηνών, διετέλεσε Πρύτανης του Πανεπιστημίου και διατηρεί πάντοτε τη διαύγεια, την οξυδέρκεια, και την επιστημονική εμβρίθεια, που απορρέουν από τη βαθιά

¹⁷ Επισκόπου Διονυσίου Ψαριανού Μητροπολίτου Σερβίων και Κοζάνης, *Ποιμαντικά Κείμενα, εις οικοδομήν του Σώματος του Χριστού 2*, έκδ. Απ. Διακονίας, Αθήνα 2001.

γνώση των πηγών της χριστιανικής και θύραθεν γραμματείας. Πρόσφατα μετέφρασε ένα πολύ σημαντικό βιβλίο του Hans Kung, *Η αρχή των πάντων*. Ο Καθηγητής Ε. Θεοδώρου, τίμησε πολλές φορές με την παρουσία του τα συμπόσιά μας. Θα αναφέρω ορισμένα μόνο από τα κυριότερα συγγράμματά του που ενδιαφέρουν το θέμα μας: *Ηρωΐδες της χριστιανικής αγάπης. Αι διακόνισσαι δια μέσου των αιώνων*, Αθήναι 1949, *Η μορφωτική αξία του ισχύοντος Τριωδίου*, Αθήναι 1958, *Το ορθόδοξον λειτουργικόν ή μυσταγωγικόν κήρυγμα (Συμβολή εις την Ορθόδοξον Ομιλητικήν)*, Αθήναι 1960, *Η εορτή της Πεντηκοστής*, Αθήνα 1967, *Φαινομενολογική εξέταση των σημείων επαφής μεταξύ Καινής Διαθήκης και Ορθοδόξου Λατρείας*, Αθήναι 1968, *Μαθήματα Λειτουργικής* (τεύχος Α') Αθήνα 1986 και πλείστες άλλες εισηγήσεις, άρθρα και μελέτες σε περιοδικά, συνέδρια και εγκυκλοπαίδειες. Μετά την αποχώρηση από το Πανεπιστήμιο του Ευαγγέλου Θεοδώρου τα σχετικά μαθήματα δίδαξε ο καθηγητής π. Γεώργιος Μεταλληνός, ο οποίος συνέταξε αξιόλογη μελέτη με τίτλο: *Η θεολογική μαρτυρία της εκκλησιαστικής λατρείας*, Αθήνα 1995¹⁸.

6. Θα μου επιτρέψετε στο σημείο αυτό να αναφερθώ εκτενέστερα στον μακαριστό Ομότιμο Καθηγητή Ιωάννη Φουντούλη, ο οποίος ήταν δάσκαλος των περισσότερων από μας. Ο Ι. Φουντούλης θεωρούσε τον εαυτό του μαθητή του Π. Τρεμπέλα, του αρχαιολόγου Γ. Σωτηρίου και του Ευαγγέλου Θεοδώρου, τον οποίο διαδέχθηκε στην τότε έδρα της Λειτουργικής και Ομιλητικής στη Θεσσαλονίκη. Για τριάντα πέντε χρόνια δίδαξε τα μαθήματα αυτά στη Θεολογική Σχολή του Αριστοτελείου Πανεπιστημίου Θεσσαλονίκης και συνέβαλε στην ανάδειξη και τη διεθνή ακτινοβολία της. Διετέλεσε Κοσμήτορας της ίδιας Σχολής και πρώτος Πρόεδρος του Τμήματος Ποιμαντικής καθώς και μέλος της Συγκλήτου του

¹⁸ Ο Πρωτ. Γ. Μεταλληνός δίδαξε για πολλά χρόνια στο Τμήμα Θεολογίας του Ε.Κ.Π.Α., ύστερα από ανάθεση τα μαθήματα της *Λειτουργικής, Ομιλητικής και Ιστορίας και Θεολογίας της Λατρείας*.

Α.Π.Θ. Το 1996 περάτωσε ευδοκίμως την ενεργό υπηρεσία του στο Πανεπιστήμιο, αλλά δε σταμάτησε το δημιουργικό του έργο. Συνέχισε και ως Ομότιμος Καθηγητής την ενασχόλησή του με τα θέματα της λατρείας και εξακολουθούσε να συμμετέχει σε πολλά λειτουργικά και ιερατικά συνέδρια σε πόλεις της Ελλάδος, της Κύπρου και του εξωτερικού παρά την επιδείνωση της υγείας του τα τελευταία χρόνια.

Για μια δεκαπενταετία είχε τη Διεύθυνση του Πατριαρχικού Ιδρύματος Πατερικών Μελετών στη Θεσσαλονίκη, το οποίο διακόνησε με συνέπεια, ενώ παράλληλα ανέλαβε την ευθύνη με τον ομιλούντα για την επανέκδοση του περιοδικού «Ορθοδοξία» (1994).

Ήταν ενεργό μέλος της Ειδικής Συνοδικής Επιτροπής Λειτουργικής Αναγεννήσεως της Εκκλησίας της Ελλάδος και υπήρξε ο αφανής πρωτοστάτης των οκτώ Λειτουργικών Συμποσίων που οργανώθηκαν από αυτή, ενώ χαιρόταν όταν έβλεπε να εκδίδονται τα πρακτικά με τις εισηγήσεις των Συμποσίων αυτών. Ανάλογα συνέδρια οργάνωνε σε συνεργασία με την Ιερά Μητρόπολη Δράμας στο Μοναστήρι της Εικοσιφοίνισσας από το 1985 και εντεύθεν. Τα πρακτικά των συνεδρίων αυτών πλουτίζουν τη θεολογική βιβλιογραφία¹⁹.

Επίσης, στην Ιερά Μητρόπολη Θεσσαλονίκης, οργανώθηκαν ανάμεσα στα άλλα και τρία ενδιαφέροντα για το θέμα μας συνέδρια για το Νικόλαο Καβάσιλα, τον Φιλόθεο Κόκκινο και το Συμεών Θεσσαλονίκης, όπου ο μακαριστός καθηγητής είχε αναπτύξει θέματα της ειδικότητάς του.

Παράλληλα συνέγραψε εκατοντάδες μελέτες και δεκάδες βιβλία σχετικά με τη θεία λατρεία, την Ομιλητική, την αγιολογία- ιδιαίτερα της

¹⁹ Καταχωρούνται εδώ τα σημαντικότερα που εκδόθηκαν από την Ιερά Μητρόπολη Δράμας: *Εκκλησιαστική ευταξία*, 1986, *Κλήρος και λαός ως Σώμα Χριστού*, 1988, *Νηστεία και πνευματική ζωή*, 1989, *Χριστιανικόν Εορτολόγιον*, 1990, *Σύμβολα και συμβολισμοί της Ορθοδόξου Εκκλησίας*, 1991, *Η ενορία ως κοινωνία πιστών και ως Σώμα Χριστού*, 1993, *Οι ακολουθίες του νυχθημέρου*, 1994, *Το Άγιον Βάπτισμα*, 1996, *Το ιερόν μυστήριον του γάμου*, 1997, *Η Θεία Λειτουργία*, 1998, *Η Ιερωσύνη κατά τους Πατέρες της Εκκλησίας*, 1999, *Το ιερόν μυστήριον του Ευχελαίου*, 2000, *Νεκρώσιμα τελετουργικά*, 2001, *Το ιερόν μυστήριον της Μετανοίας*, 2002.

πατρίδος του- και τις λειτουργικές τέχνες. Ασχολήθηκε επί σειρά ετών με το λειτουργικό έργο του Συμεών Θεσσαλονίκης, ενώ τα τελευταία χρόνια μετέφραζε κείμενά του στη δημοτική. Η γλώσσα των μεταφράσεων αυτών είναι εμπνευσμένη, ζυμωμένη με το λατρευτικό λόγο και πόρρω απέχει από τις τυποποιημένες μεταφράσεις πατερικών κειμένων που κυκλοφορούν εσχάτως. Χαρακτηριστικό του διδακτικού και του συγγραφικού του ταλέντου είναι ότι διαλεγόταν πάντοτε ζωντανά και χωρίς επιτήδευση με τους μαθητές, τους ιερείς και τους συναδέλφους του. Ενσωμάτωνε τις ερωτήσεις τους στα κείμενά του και με σαφή, λιτό και διακριτικό τρόπο περιέγραφε το ερευνητικό πλαίσιο αφήνοντας το συνομιλητή ή τον αναγνώστη να εκμαιεύσει την απάντηση. Είναι ενδεικτικές οι *Λειτουργικές Απαντήσεις*, που από το 1964 δημοσίευε στο περιοδικό «Εφημέριος». Ενώ ήταν όντως σοφός και βαθύς γνώστης των λειτουργικών θεμάτων, θεωρούσε τον εαυτό του πάντοτε μαθητή της Εκκλησίας και άκουγε με προσοχή όσα είχαν να του πουν και οι πιο απλοί ιερείς, τους οποίους τιμούσε ιδιαίτερα. Με το διδακτικό και συγγραφικό του μόχθο κατάφερε να καλύψει τα ενδιαφέροντα τόσο των απαιτητικών ερευνητών όσο και του απλού κλήρου και του λαού.

Ο Ι. Φουντούλης σεβόταν την παράδοση, αλλά φρόντιζε να επισημαίνει και τις στρεβλώσεις στα λειτουργικά πράγματα, που επισώρευσε ο χρόνος και η άγνοια. Παράλληλα με εύστοχο τρόπο επισημαίνε τους κινδύνους από την εκκοσμίκευση της λειτουργικής ζωής. Δίδασκε χαρακτηριστικά: «Μεταπολεμικώς η τεχνολογική εξέλιξη και η οικονομική ευμάρεια επέτρεψε το κτίσιμο νέων ναών, τη γενίκευση της χρήσεως του ηλεκτρικού ρεύματος για το φωτισμό και τη θέρμανση του ναού, την εγκατάσταση μεγαφώνων, την κατασκευή καθισμάτων... Όλα αυτά καλά όταν καλώς γίνονται. ... Αν όμως γίνεται αλόγιστη χρήση, καταστρέφουν όχι μόνο την αισθητική του χώρου, αλλά και εκκοσμικεύουν το ναό, μεταβάλλοντάς τον σε αίθουσα θεάτρου με άπλετο και διασπαστικό φωτισμό,

με έντονο ενοχλητικό ήχο, με φόρτο καθισμάτων και φόρτο καλής και κακής τέχνης επίπλων και σκευών...». Τόνιζε ακόμη ότι, στον ιερό χώρο της εκκλησίας όπου διδάσκεται η ταπείνωση, η φιλοπτωχεία, η λιτή ζωή, η ιεροπρεπής σεμνότητα και το μέτρο δεν μπορεί να κυριαρχεί η χλιδή ακόμη και στις τοιχογραφίες, ο «εκπερισσμός» και εν τέλει η δια των μεγαφώνων διαπόμπευση των ιερών μυστηρίων.

Αναφερόμενος ο καθηγητής Φουντούλης σε όλα αυτά δεν εξωραΐζε το παρελθόν, ούτε μεμψιμοιρούσε για το παρόν, αλλά ορθοτομούσε την αλήθεια. Πέρα όμως από αυτά αναγνώριζε τη σύγχρονη αναγέννηση στα λειτουργικά θέματα επισημαίνοντας το έντονο ενδιαφέρον του κλήρου και του λαού για τη λατρεία που εκφράζεται με τις εκδόσεις, τα συνέδρια, τις εκπομπές και τη συχνή μετοχή μεγάλου μέρους του εκκλησιάσματος στη θεία κοινωνία· πράγμα σπανιότατο σε παλαιότερες εποχές. Ενώ επέκρινε την παράχρηση των πραγμάτων, έβλεπε ελπιδοφόρο το μέλλον της ορθόδοξης χριστιανικής λατρείας.

Το μέγεθος του έργου του δεν μπορεί εύκολα να αποτιμηθεί. Είναι όμως σίγουρο ότι όσοι θα ασχολούνται στο μέλλον με τη Λειτουργική, την Ομιλητική, την Αγιολογία και τις «ιερές τέχνες» είναι αδύνατο να μην αναφέρονται στη μεγάλη προσφορά του λειτουργιολόγου της Εκκλησίας Ιωάννη Φουντούλη. Οι τίτλοι των έργων του σύμφωνα με το μαθητή του και εκλεκτό συνάδελφο Π. Σκαλτσή, υπερβαίνουν τους τετρακόσιους και πλήρης κατάλογος θα δημοσιευθεί στον τόμο που θα εκδοθεί προς τιμήν του. Εδώ αναφέρουμε τις πιο γνωστές μελέτες του: Φουντούλη, Ιωάν. Μ., *Η εικοσιτετράωρος ακοίμητος δοξολογία*, Αθήναι 1963, *Το πνεύμα της Θείας Λατρείας*, Αθήναι 1964, *Το λειτουργικόν έργον Συμεών του Θεσσαλονίκης*, Θεσσαλονίκη 1965, *Ο λόγος του Θεού εν τη Θεία Λατρεία*, Θεσσαλονίκη 1965, *Συμεών Αρχιεπισκόπου Θεσσαλονίκης, Τα λειτουργικά συγγράμματα, I. Ευχαί και ύμνοι*, Θεσσαλονίκη 1968, *Λειτουργικά Θέματα*, τ. Α' (1-5), Θεσσαλονίκη 1977, *Λειτουργικά Θέματα*,

τ. Β' (6-10), Θεσσαλονίκη 1977, *Λειτουργικά Θέματα*, τ. Γ' (11-15), Θεσσαλονίκη 1977, *Λειτουργικά Θέματα*, τ. Δ' (16-20), Θεσσαλονίκη 1979, *Λειτουργικά Θέματα*, τ. Ε' (21-25), Θεσσαλονίκη 1986, *Λειτουργικά Θέματα*, τ. ΣΤ' (26-30), Θεσσαλονίκη 1986, *Λειτουργικά Θέματα*, τ. Ζ' (31-35), Θεσσαλονίκη 1986, *Λειτουργικά Θέματα*, τ. Η' (36-40), Θεσσαλονίκη 1987, *Ακολουθία του Μικρού Αγιασμού*, Θεσσαλονίκη 1978, *Ακολουθία του Ευχελαίου*, Θεσσαλονίκη 1978, *Λογική Λατρεία*, Αθήναι 1984², *Κείμενα Λειτουργικής*, τεύχος Β': *Θέματα Ευχολογίου*, Θεσσαλονίκη 1985, *Απαντήσεις εις λειτουργικές απορίες*: τ. Α' (1-150), Αθήνα 1988³, *Απαντήσεις εις λειτουργικές απορίες*: τ. Β' (151-300), Αθήνα 1989³, *Απαντήσεις εις λειτουργικές απόριες*: τ. Γ' (301-400), Αθήνα 1991², *Το Εορτολόγιον της Ορθοδόξου Εκκλησίας. Η γένεση και διαμόρφωσή του*, στο «Χριστιανικόν Εορτολόγιον», Δράμα 1990, σ.21-45, *Σύγχρονα Λειτουργικά Προβλήματα*, Εκκλησία 1992, σ.607-610 και 657-660, *Λειτουργική Α'. Εισαγωγή στη Θεία Λατρεία*, Θεσσαλονίκη 1993.

Και κάτι τελευταίο: Ανάμεσα στα άλλα μας άφησε τη μεγάλη παρακαταθήκη τόσο του ακαδημαϊκού, όσο και του εκκλησιαστικού ήθους και της ανεξικακίας του. Τις επιθέσεις που δεχόταν «εκ δεξιών και εξ αριστερών», τις αντιμετώπιζε με χιούμορ και δεν είχε ποτέ εμπάθεια για κανέναν.

7. Σημαντικό ρόλο διαδραμάτισαν οι μεταφράσεις στα ελληνικά των έργων δύο σπουδαίων θεολόγων ρωσικής καταγωγής: του π. Γεωργίου Φλορόφσκυ, που γεννήθηκε στην Οδησσό και του π. Αλεξάνδρου Σμέμαν, που γεννήθηκε στο Τάλλιν της Εσθονίας. Ο Σμέμαν υπήρξε μαθητής του Φλορόφσκυ, αλλά και οι δύο συνδέθηκαν με το Ορθόδοξο Θεολογικό Ινστιτούτο του Αγίου Σεργίου στο Παρίσι όπου δίδαξαν Πατρολογία και Εκκλησιαστική Ιστορία αντίστοιχα, ενώ αργότερα δίδαξαν σε Πανεπιστήμια της Αμερικής.

Ο π. Γεώργιος Φλορόφσκυ έδιδε προτεραιότητα στη λατρεία τονίζοντας ότι: « η Εκκλησία είναι πάνω από όλα λατρεύουσα κοινότητα. Η λατρεία έρχεται πρώτη, ακολουθεί η διδασκαλία και η πειθαρχία. Ο *lex orandi* έχει προνομιακή προτεραιότητα μέσα στη ζωή της χριστιανικής Εκκλησίας. Ο *lex credendi* εξαρτάται από την εμπειρία της ευσέβειας και την όρασή της την πνευματική»²⁰.

Ο π. Αλέξανδρος Σμέμαν, επηρεασμένος από τους ορθοδόξους της διασποράς και βλέποντας κυρίως τον τρόπο ζωής των ενοριών της Βορείου Αμερικής, διέβλεπε δύο ακρότητες. Η πρώτη ακρότητα αφορούσε τη δημιουργία ενός «τεχνητά διαμορφωμένου παρελθόντος», που πίστευε ότι έτσι η εκκλησία μπορεί να διασώσει την πίστη της μπροστά στον κίνδυνο της αποστασίας. Εδώ υπήρξε κάποια «εξιδανίκευση της αρχαιότητας». Από την άλλη υπήρχε ο κίνδυνος της «Αμερικανοποίησης» της πίστης και της «αίρεσης της εκκοσμίκευσης». Ο Σμέμαν λέει ότι και οι δύο τάσεις κάνουν τον κόσμο «αδιάβλητο από τη χάρη». Εκείνος θεωρούσε ότι η ορθοδοξία πρέπει να βρίσκεται «σε δημιουργική ένταση με τον κόσμο όπου ζει». Το θέμα δεν είναι η αποδοχή ή η απόρριψη του κόσμου, αλλά το να αντιμετωπίζουμε τον κόσμο ως ορθόδοξοι χριστιανοί με ό,τι αυτό συνεπάγεται.

Είναι γνωστό ότι ο π. Σμέμαν αμφισβήτησε έντονα τον καθιερωμένο χαρακτήρα της εκκλησίας και την προσκόλληση στους τύπους της λατρείας. Η αμφισβήτηση αυτή συνδεόταν και με την κατάσταση της ρωσικής εκκλησίας, η οποία στο πλαίσιο της «βαβυλώνιας αιχμαλωσίας» της, αντιμετώπιζε σοβαρά εσωτερικά προβλήματα και είχε προσκολληθεί στους τύπους αυτούς. Αλλά και οι Ορθόδοξοι της διασποράς, πού είχε υπόψη του ο π. Σμέμαν, πάλευαν για τη ζωή. Δεν είχαν την πολυτέλεια της θεολογικής αυτεπίγνωσης. Σε κάθε περίπτωση όμως, με ή χωρίς

²⁰ *Θέματα Ορθοδόξου Θεολογίας*, εκδ. Άρτος Ζωής, Αθήναι 1973, σ.159

επίγνωση, συγκροτούσαν τη σύναξη της Εκκλησίας και ίδρυσαν ναούς και ενορίες διατηρώντας τη λαϊκή παράδοση.

Η άκριτη χρησιμοποίηση ορισμένων θέσεων του π. Σμέμαν και η ταύτισή τους με τα ελληνικά δεδομένα, είναι μάλλον άστοχη. Διότι έτσι οδηγηθήκαμε σε μια θεολογική γκρίνια, ιδεολογοποίηση και εσωστρέφεια. Αρχίσαμε να τρώμε τις σάρκες μας «αλλήλους δάκνοντες καί κατεσθίοντες»²¹ επιμένοντας σε θεολογικές λεπτομέρειες. Και δε βλέπαμε ότι χάναμε την όντως ζωή από τα χέρια μας. Αδυνατούσαμε να νοηματοδοτήσουμε τή ζωή του κόσμου και οι άνθρωποι δε μας κατανοούσαν. Αντί να βρούμε τρόπους διαλόγου με τη λογισύνη του τόπου και την κοινωνία, διαμορφώνοντας σύγχρονους όρους επικοινωνίας, στρεφόμεσταν μονομερώς κατά της εκκλησιαστικής διοίκησης, η οποία σαφώς και είχε πολλές ευθύνες για τα εκκλησιαστικά δρώμενα. Το αποτέλεσμα ήταν να σημειωθεί ένα εσωτερικό «ψυχολογικό χάσμα» μεταξύ επισκόπων-κληρικών αφενός και λαϊκών θεολόγων αφετέρου, με όλες τις αρνητικές συνέπειες. Ευτυχώς, τα τελευταία χρόνια πολλοί ακαδημαϊκοί θεολόγοι και σοφοί επίσκοποι κατανόησαν τον κίνδυνο και εντείνουν τις προσπάθειες για την άρση του «ψυχολογικού αυτού χάσματος».

Τον π. Σμέμαν ενδιέφερε η νοηματοδότηση της ζωής με νέους θεολογικούς όρους. Αλλά στα κείμενά του υπάρχει μια αμφισημία την οποία προηγουμένως καταγγέλλει. Από τη μια μεριά τονίζει την έννοια της πρόσληψης, της νοηματοδότησης και του αγιασμού των πραγμάτων του κόσμου, ενώ από την άλλη υπάρχει η αποστασιοποίηση και η «αίρεση της εκκοσμίκευσης» που υπεισέρχεται στη λατρεία. Θεολογούσε με βάση τις ποιμαντικές ανάγκες που οπωσδήποτε δεν ήταν οι ίδιες πάντοτε. Σαφώς υπάρχει αμφίδρομη σχέση ανάμεσα στον «κανόνα του προσεύχεσθαι» (lex orandi) και τον «κανόνα του πιστεύειν» (lex credendi), αλλά ο π. Σμέμαν ενδιαφερόταν, -κατά την ταπεινή μου γνώμη- και για τή

²¹ Βλ. Γαλ. 5,15.

διαμόρφωση του «κανόνα του ζειν» (lex vivendi), κάτι που συχνά λησμονείται. Χωρίς τη διάσταση αυτή φοβούμαι ότι η θεολογική σκέψη χάνει την εσωτερική της ζωντάνια και την ικμάδα του Πνεύματος. Θα αναφερθούν ορισμένα μόνο από τα μεταφρασμένα στα ελληνικά συγγράμματα του π. Αλ. Σμέμαν, που εντάσσονται στο πλαίσιο του θέματός μας: *Για να ζήσει ο κόσμος*, εκδ. Αθηνά 1970, *Μεγάλη Σαρακοστή*, Ακρίτας 1983, *Η αποστολή της Εκκλησίας στο σύγχρονο κόσμο*, Ακρίτας 1984, *Εξ ύδατος και Πνεύματος*, εκδ. Δόμος 1984, *Ευχαριστία*, Ακρίτας, 1987 (έκδ. βελτιωμένη 2000), *Η Εκκλησία προσευχομένη (Εισαγωγή στη Λειτουργική Θεολογία)*, Ακρίτας 1991, *Εορτολόγιο*, Ακρίτας 1997, *Μικρό οδοιπορικό της Μ. Εβδομάδος*, Ακρίτας 2001, *Ημερολόγιο*, Ακρίτας 2002, *Παναγία*, Ακρίτας 2003, *Πιστεύω*, Ακρίτας 2003.

8. Υπάρχουν και πολλοί άλλοι θεολόγοι και κληρικοί συγγραφείς που ασχολήθηκαν με λειτουργικά θέματα στον εικοστό αιώνα. Όπως σημειώθηκε εξαρχής, είναι αδύνατο να γίνει ολοκληρωμένη καταγραφή στην παρούσα συνάφεια. Απλώς σημειώνονται εδώ ορισμένοι ακόμη από αυτούς. Ο Βαρθολομαίος Γεωργιάδης, (Αρχιεπ. Κορίνθου) έγραψε την *Επιτομή Λειτουργικής*, που κυκλοφόρησε το 1909 και κυκλοφορεί σε τέταρτη έκδοση από τις εκδόσεις Ρηγοπούλου στη Θεσσαλονίκη. Ο Δημ. Μωραΐτης, καθηγητής της Λειτουργικής, μεταξύ άλλων, έγραψε τις μελέτες: *Εισαγωγή εις την λειτουργικήν και τας λειτουργικάς σπουδάς*, 1930, *Η Λειτουργία των Προηγιασμένων*, 1955, *Ιστορία της Χριστιανικής Λατρείας*, Μέρος Α', 1958, *Επίτομος Λειτουργική*, Μέρον Α', Γενικόν, 1966. Ο Μεθόδιος Κοντοστάνου (Μητροπ. Κερκύρας) κυκλοφόρησε *Τελετουργική* το 1958.

9. Ο λόγιος και βαθύς γνώστης της λατρείας Πρωτ. Κ. Παπαγιάννης, συνέγραψε αρκετές μελέτες που αναφέρονται σε λειτουργικά θέματα και επιμελήθηκε λειτουργικά βιβλία. Ορισμένες δημοσιεύθηκαν στο περιοδικό *Γρηγόριος ο Παλαμάς*, ενώ άλλες εκδόθηκαν αυτοτελώς.

Καταχωρούνται εδώ ορισμένες από αυτές: *Η Αγία Γραφή εν τη θεία λατρεία, Αι αγιογραφικά περικοπαί και το κήρυγμα, Λειτουργικών απόπων επισήμανσις, Αι ευχαί επί τη γεννήσει παιδίου, Διορθώσεις και παρατηρήσεις εις το Τριώδιον, University Studio Rress, Θεσσαλονίκη 2006, Σύστημα Τυπικού των ιερών ακολουθιών του όλου ενιαυτού, Αποστολική Διακονία 2006, Μουσική Παρακλητική I, II, III, Μουσικόν Τριώδιον I,II, Μουσικόν Πεντηκοστάριον, Μουσικόν Μηηνολόγιον κ.ά.*

10. Θα αποτελούσε παράλειψη, αν δεν αναφέρονταν έστω ελάχιστα για τη συμβολή του Αγίου Όρους στην ανάπτυξη της λατρείας και τη θεολογία της στον εικοστό αιώνα. Καταρχήν όλα τα μοναστήρια επανδρώθηκαν με νέους μοναχούς, οι οποίοι καλλιέργησαν την παραδοσιακή βυζαντινή μουσική, μελέτησαν παλαιά χειρόγραφα, συγκρότησαν καταρτισμένους χορούς και έγιναν πόλος έλξης πολλών προσκυνητών. Εκτός από τον Υμνογράφο μοναχό Γεράσιμο Μικραγιαννανίτη που συνέταξε πάνω από δύο χιλιάδες ιερές ακολουθίες, κανόνες, τροπάρια, μεγαλυνάρια και κοντάκια σε σαράντα επτά σωζόμενους χειρόγραφους κώδικες²², αρκετοί λόγιοι μοναχοί και ιερομόναχοι έγραψαν σχετικές μελέτες. Αναφέρω ελάχιστες από αυτές: Μοναχού Θεοδοσίου Αγιοπαυλίτου, *Ο αγνοημένος θησαυρός*, εκδ. Άγιος Νεκτάριος, Θεσσαλονίκη 1971, Αρχιμ. Βασιλείου, *Εισοδικόν*, εκδ. Ι. Μ. Σταυρονικήτα Άγιον Όρος 1978, Ιερομονάχου Γρηγορίου, *Θεία Λειτουργία*. Επίσης, από το 1989 η Ιερά Μονή Σίμωνος Πέτρας εκδίδει επιμελημένες σειρές λειτουργικών βιβλίων, στα οποία υπάρχουν εκτενέστατα εισαγωγικά σημειώματα του μακαριστού καθηγητή Ιωάννη Φουντούλη.

11. Από το Άγιον Όρος πήρε ερεθίσματα ο Φώτης Κόντογλου, και ασχολήθηκε κυρίως με την αγιογραφία της Κρητικής Σχολής. Εκεί

²² Αρχιμ. Γεωργίου Χρυσοστόμου, *Ο Υμνογράφος Γεράσιμος Μικραγιαννανίτης και οι ακολουθίες του σε αγίους της Θεσσαλονίκης*, έκδ. Οργανισμός Πολιτιστικής Πρωτεύουσας της Ευρώπης, Θεσσαλονίκη 1997, σ. 94-97.

αντέγραφε φορητές εικόνες και τοιχογραφίες κυρίως του 16^{ου} αιώνα, του Θεοφάνη και του Φράγκου Κατελάνου. Έγραφε: «Ο χαρακτήρ των αγίων εικόνων της Ορθοδόξου αγιογραφίας δεν είναι ουδόλως φυσικός, αλλά είναι λειτουργικός και συμβολικός, ήγουν πνευματικός. Η τέχνη αυτή, είναι μια ζωγραφική θεολογία».²³ Ο Κόντογλου ορθώνει στην εποχή του συχνά δηκτικό λόγο εναντίον της κακογουστιάς και της έλλειψης κάλλους στη δόμηση και διακόσμηση των νεότερων ναών, αντιτιθέμενος σε στρεβλές καταστάσεις και όχι τόσο σε συγκεκριμένα πρόσωπα. Η παρουσία του θεωρείται σταθμός για την εκκλησιαστική τέχνη, αφού συνέβαλε σημαντικά στη στροφή προς την βυζαντινή αγιογραφία.

12. Πέρα όμως από όσους ασχολήθηκαν ειδικά με τη λατρεία, σταθμό νομίζω ότι αποτελεί η ευρύτερη συζήτηση μεταξύ κορυφαίων θεολόγων του εικοστού αιώνα για το χαρακτήρα της λατρείας. Κατά πόσο δηλαδή η λατρεία είναι στατική και τυπολατρική ή έχει δυναμικό, ζωντανό και χαρισματικό χαρακτήρα. Σχηματικά θα μπορούσε να λεχθεί ότι, διαμορφώθηκαν δύο κυρίως τάσεις, που διαφοροποιούν ή υπερτονίζουν τη νηπτική - ησυχαστική παράδοση από τη μια μεριά και την εκκλησιολογική - ευχαριστιοκεντρική παράδοση από την άλλη. Στο διάλογο αυτό έλαβαν μέρος πολλοί. Θα αναφερθώ μόνο σε τρεις και θα κλείσω την εισήγησή μου. Οι δύο αυτές τάσεις ίσως εκφράζουν το κλίμα που δημιουργήθηκε με τη συγγραφή δύο αξιολογικών διδακτορικών διατριβών, οι οποίες εκπονήθηκαν κατά τη δεκαετία του 1960 και πλούτισαν τα θεολογικά γράμματα²⁴. Η πρώτη διδακτορική διατριβή συντάχθηκε από τον μακαριστό καθηγητή π. Ιωάννη Ρωμανίδη στη Θεολογική Σχολή Θεσσαλονίκης και η άλλη από τον καθηγητή Ιωάννη Ζηζιούλα (νυν Μητροπολίτη Περγάμου). Στη μία από αυτές εξαιρούνται και προτάσσονται οι συνέπειες της πτώσης

²³ Φ. Κόντογλου, *Έκφρασις της Ορθοδόξου Εικονογραφίας*, τόμ. Α', σ. 415.

²⁴ Ι. Ρωμανίδου, *Τό προπατορικόν αμάρτημα*, εκδ. Δόμος, Αθήνα ²1989. Ι. Ζηζιούλα (νυν Μητροπ. Περγάμου), *Η ενότης της Εκκλησίας εν τή θεία Ευχαριστία και τώ επισκόπω κατά τους τρεις πρώτους αιώνας*, εκδ. Γρηγόρη, Αθήνα ²1990.

και η επιστροφή στο αρχαίο κάλλος με πνευματική άσκηση, χωρίς να παραθεωρούνται τα μυστήρια. Ενώ στην άλλη εξαιρείται η ενότητα της Εκκλησίας, η οποία εκφράζεται στη Θεία Ευχαριστία πού τελεί ο επίσκοπος. Στη δεύτερη δίδεται ιδιαίτερη βαρύτητα στην ευχαριστιακή εκκλησιολογία.

Πέρα από τις μονομερείς και αυτονομημένες ερμηνείες πού δόθηκαν στις μελέτες αυτές, και οι οποίες μάλλον είναι απόρροια του κατακερματισμού των θεολογικών γνωστικών αντικειμένων και όχι των προθέσεων των συγγραφέων τους, η συζήτηση αυτή έχει ενδιαφέρον. Διότι συχνά λησμονείται η εσχατολογική προοπτική της Εκκλησίας και υπερτονίζεται η ατομική σωτηρία των χριστιανών, χωρίς να λαμβάνεται υπόψη ότι η κατά Χριστόν τελείωση και ο αγιασμός δεν είναι ατομικό αλλά ομαδικό «άθλημα» εντός της Εκκλησίας, που τροφοδοτείται από τη δωρεά του Αγίου Πνεύματος. Κι από την άλλη πλευρά, αν δε θεραπευτεί με την άσκηση η προαίρεση του ανθρώπου, η προσωπική αμαρτία του καθενός αποκτά ευρύτερες διαστάσεις και διαβρώνει το εκκλησιαστικό σώμα στην ανθρώπινη εκδοχή του. Στην ένωση και κοινωνία με τον Χριστό και τους συνανθρώπους συμβάλλει σημαντικά η προαίρεση. «Εκ προαιρέσεως γάρ η ένωσις αύτη γίνεται, ου χωρίς της ημών γνώμης», τονίζει ο άγιος Ιωάννης Δαμασκηνός.²⁵

Στη βιβλική και αγιοπατερική παράδοση τα πράγματα παρουσιάζονται απλά, συνθετικά και όχι αυτονομημένα. Η σύνθεση αυτή απαντά στο συγγραφικό έργο του καθηγητή Γ. Μαντζαρίδη²⁶. Η παραθεώρηση ορισμένων αληθειών και ο υπερτονισμός άλλων μπορεί να οδηγήσει

²⁵ *Εκδοσις ακριβής της ορθοδόξου πίστεως* 4,13, κείμεν. Ν. Μαρτσούκα, εκδ. Πουρναρά, Θεσσαλονίκη 1976, σ.374. Καί σε άλλο σημείο, ο ιερός Δαμασκηνός γράφει: «Γίνεται τοίνυν τοις πίστει αξίως μεταλαμβάνουσιν εις άφεςιν αμαρτιών και εις ζωήν αιώνιον και εις φυλακτήριον ψυχής τε και σώματος, τοις δε εν απιστία αναξίως μετέχουσιν εις κόλασιν και τιμωρίαν, καθάπερ το του Κυρίου θάνατος τοις μέν πιστεύουσι γεγονός ζωή και αφθαρσία εις απόλαυσιν της αιωνίου μακαριότητος, τοις δε απειθούσι και τοις κυριοκτόνοις εις κόλασιν και τιμωρίαν αιώνιον». *Ο.π.* σ.370

²⁶ Βλ. ενδεικτικά Γ. Μαντζαρίδη, *Παλαμικά*, εκδ. Πουρναρά, Θεσσαλονίκη 1973, σ. 149 κ.ε.

ακόμη και στην αίρεση. Κι αυτό δε συμβαίνει μόνο σε επίπεδο δόγματος αλλά και ήθους²⁷. Γι' αυτό χρειάζεται ιδιαίτερη προσοχή. Μπορεί πράγματι να αγιάζονται οι χριστιανοί ως σώμα, αλλά και ο καθένας προσάγει στο Θεό και ιδιαίτερα στη λατρεία, όχι μόνο τα δώρα της ευχαριστίας του, αλλά και τον προσωπικό του πνευματικό αγώνα κι όχι την κακία και τα πάθη του, τα οποία διασπούν την εν Χριστώ ενότητα και ψύχουν την αγάπη. Ή μάλλον θυσιάζει κάθε εμπαθέσ νόημα και πάθος με τη μετάνοια, αφού στη λατρεία καλλιεργείται το ήθος της «συντετριμμένης καρδιάς» και η αυτοεξομολογητική διάθεση.

Τελικά πέρα από την αταξία ή την ευταξία, πέρα απ' τους σημαντικούς σταθμούς και τους σπουδαίους ή αφανείς εκπροσώπους της, η θεία λατρεία γενικότερα και η θεία Λειτουργία ειδικότερα είναι ζωντανή και αποτελεί το πνευματικό κέντρο του κόσμου. Ο Αρχιμ. Σωφρόνιος Σαχάρωφ, ο οποίος συνέταξε και νέες ευχές για τη θεία Λειτουργία γράφει: «Η ψυχή του ιερέως αναπόφευκτα θα φθάσει πολλές φορές σε εξάντληση από τη θεωρία κάθε είδους παθημάτων αφενός, και αδικιών και εκβιασμών αφετέρου. Ακριβώς οι ανάρμοστες αυτές πράξεις και σχεδόν όλες οι φαινομενικά παράλογες πράξεις των ανθρώπων αποτελούν ένδειξη της πτώσεως του κόσμου μας. Με επίμονη άσκηση οφείλουμε να κρατήσουμε αμείωτη την έμπνευσή μας για τη λειτουργική προσευχή υπέρ όλης της ανθρωπότητας. Κάθε πάθος και κάθε κακοήθεια της αμαρτίας, είτε σε μας τους ίδιους, είτε στους άλλους έξω από μας, αποτελούν το περιεχόμενο της καθολικής αυτής προσευχής... Η Λειτουργία, στην αιώνια πνευματική της πραγματικότητα, είναι θυσία για τις αμαρτίες της ανθρωπότητας».²⁸

²⁷ Γ. Μαντζαρίδη, *Ηθική II*, εκδ. Πουρναρά, Θεσσαλονίκη 2009, σ. 77.

²⁸ Αρχιμ. Σωφρονίου (Σαχάρωφ), *Οψόμεθα τον Θεόν καθώς εστι*, Έσσεξ Αγγλίας 2010. σ. 312-313.